

1925 чылдың август 31-де
үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№5
(18592)

2015 чылдың
январь 20
вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

С.Шойгунуң юбилейинге уткуштур

УДУРТУКЧУЛАРНЫҢ ҮЛЕГЕРИ

Тываның Чазааның болгаш Дээди Хуралдың спортчу
командаларының кежигүннери.

(Спортчу демисел дугайында
3-кү арындан номчуур).

2015 чылдың кол тудуу – Камгалал яамызының чагы

РФ-тиң Камгалал яамызының 2015 чылда республикага ажылгалга киририн көргөн объективизиниң тудуунга яаманың эрге-чагыргаларының бүгү деңгелдери болгаш аңгы-аңгы албан черлери идиг бээр ужурулг.

Ындыг медегелди Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол регионнуң девискээринге шериг объектилерин тударың айтырыгларының талазы-биле чөвүлел хуралга кылган, аразында шериг комиссариадының чаа оран-саваны, ооң-биле холбашкан дыка хөй тудуглар, а ол ышкаш шериг хоорайжыгажы болгаш Тывага мото-адыгжы бригаданы тургузар полигон кирип турар.

«Ол тудугларның күсели-биле республикаже 10 млрд. рубль инвестициялар кирер, муң-муң кижилерге ажылдаар турар тургустунар, инженер, коммуникация, энергетика, социал болгаш өске-даа инфраструктура ажылдай бээр, ол Тываның найысылалының моон соңгааргы хөгжүлдизинге көмөкчү болурун апаар. Ынчангаш тудугнуң баштайгы үе-чадазында өмүс-томуктарның чөрүшкөк бүгү айтырыгларын баш удуртуп илтирээр, төлөвилелди күүседиринге шаптык болур хире имек безин чүүлдерни чайладыр херек, чүге дээрге олар-тударының хуусаазы кызы» – деп, сорулганы республика Баштыңы чөвүлел хуралга киришкеннерниң мурнунга берген.

Ажылдың чоруп турарының дугайында хамаарылгалыг албан черлериниң болгаш керээлиг организацияларның удуртукчуларының отчетун чөвүлел хуралга дыңнаан. Күрүм-керээлинде айыттыгнан графикти сагырының эргежок кылазын Тываның Баштыңы демдеглээн.

(Уланчызы 3-кү арында).

Кадрларны курлавырлаар

Тыва Республиканың девискээринде федералдыг органнарның удуртукчу кадрларының курлавырын тургузарда, тус черниң күүседикчи эрге-чагырга органнары-биле кады ажылдажылга дугайында айтырыгны Чазак бажыңыга болган хуралга чугаалажып көргөн.

Хуралды Тыва Республика талазы-биле Кол федералдыг инспектор В.В. Останин удуртуп эрттирген. Аңаа Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Артур Монгал, Тыва Республиканың девискээринде федералдыг органнарның удуртукчулары болгаш өске-даа харыысалгалыг албан-дужаалдыг ажылдакчылар киришкен.

Тыва Республиканың девискээринде федералдыг органнарның удуртукчу кадрларының курлавырын тургузуп тура, тус черде федералдыг органнарның удуртукчуларына депшидип болур кордакчыларны шилип алырда, оларның эртем-билиинче, арга-дуржулгазынче болгаш мөзү-шынарынче кол кичээнгейни угландыраарын Тыва Республика талазы-биле Кол федералдыг инспектор В.В. Останин демдеглээн. Бо чугула айтырыгны сайгарып чугаалажырынга киришкен харыысалгалыг ажылдакчылар ооң бодалы-биле бүрүнү-биле чөпшээрешкеннер.

Тыва Республикада федералдыг күүседикчи девискээр органының удуртукчузунга кордакчыны томуйлаарының чурумун база бо хуралга чугаалажып көргөн.

Айдың ОНДАР.

ӨӨРҮШКҮЛҮГ ЭЖИНДИРИИШКИН

Воскресенскиниң кафедралдыг дуганының шажын ажылдакчыларының эрттиргени сугга арыгланырының езулалы Кызылга, чаңылчаан чери Вавилин этпээниң чоогунда Бии-Хемниң суунга болган, аңаа хөй кижжи киришкен.

Байырлалга православ чүдүкчүлери-биле чергелештир өске-даа чүдүлгелерниң төлээлери, а ол ышкаш крещение эжиндириишкинин чоннуң чаңчылы деп санаар кижилер база киришкеннер. Келгеннерниң аразында аныяктарның хөй болганы өөрүнчүг.

Эрге-чагыргалар улустуң эштир черин баш удур дерзэн, айыыл чок чорукту тургускан, эжингеннерге эпиг болур байдалдарны база барымдаалап көргөн. Ол езулал өөрүшкүлүг байдалга эрткен. Агаар-бойдус безин оларны деткээн дег, соогу чүгле 25 градус болган.

Крещение эжиндириишкининге хоорайжылар-биле кады Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол, Чазак Даргазының бирги оралакчызы Владимир Фалалеев болгаш Чазактың өске-даа кежигүннери, Дээди Хуралдың депутаты Иван Чучев, ОБЯ-ның ТР-де Кол эргелелиниң начальниги Андрей Назаров олар киришкеннер.

Дээди Хуралдың депутаты Иван Чучев мынча дээн: «Крещение эжиндириишкининге Шолбан Кара-оол чеди удаа киржип тур. Ол дээрге бодунуң хөй националдыг чонун канчаар каттыштыраарын, аразында найыралдаштыраарын, Тывага хөй-ниитичи болгаш политиктиг турум чорукту чедип алырын билир удуртукчу-дур. Националдар аразының чөпшээрешилгезиниң айтырыгларын ол боду шиитпирлеп турар болгаш ону аажок хумагалыг боттандырып турар».

Ол езулалга бодунуң киржилгезиниң дугайын чугаалап тура, Шолбан Кара-оол мынча дээн: «Улуг чурттуң хамаатылары-дыр бис, ында аңгы-аңгы сөөк-язы, чүдүлгелиг, чаңылдарлыг чон чурттап турар. Чаа чылды декабрь 31-де шупту бир дөмей уткуп турар болгай бис. Бо байырлал Христостуң төрүттүнгени-биле келген, ол шажын үндезинниг. Аңгы-аңгы езулалдар кедизинде барып бүгү чоннуң байырлалдары апаар. Февральда Шагаа уткуур бис. Ол дээрге база багай бүгү чүүлдерден адырлырының езулалы-дыр. Шагааны база коллегаларым-биле кады уткуур мен».

Эжинген соонда Шолбан Кара-оол чаа күштү алган мен дээрзин дыңнаткан болгаш Бурганның крещениези-биле бүгү чонга байыр чедирген.

Свердловск областың губернаторунга кажыыдалын илереткен

«Южная» шахтага күштүг частышкынның хараазында ажылчыннарның чок болганы-биле Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Свердловск областың губернатору Евгений Куйвашевке кажыыдалын илереткен. Информагентилелдин дыңнатканы-биле ийи кижилер мөчээ. «Чок болган улустун өг-бүлезинге база күш-ажыл коллективинге ол улуг чидирг. Мээң өңнүмге, Свердловск областың губернатору Евгений Куйвашевке, база боттарының албан-хүлээлгезин күүседип тура, мөчээң шахтерларның төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге кажыыда-

лым чедирип тур мен. Бо болушкуннун уржуундан кем-дээшкин алган улустарга шуптузунга дүрген сегирин күзеп тур мен» — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун телеграммасында бижиттинген.

Январь 17-нүн хүнүнде күштүг частышкын болган Свердловск областың «Южная» шахтазында дилээшкин-камгалам ажылдары ам-даа уламчылавышаан. «Южнаяга» онза таварылганың түңнелинде өлгөн кижилер саны 2 четкен.

РФ-тиң ОБЯ-ның медээзи-биле, шахтага ниитизи-биле 94 кижилер турган, 89 кижини чер кырынче үндүргөн.

Украинада болушкуннарга хамаарыштыр

ПУТИННИН САНАЛЫН КИЕВ ХҮЛЭЭП АЛБААН

Россияның Президентизи Владимир Путин январь 16-ның дүнезинде Украинаның президентизи Петр Порошенкоже чагаа чоруткан, ол аңаа ополченнерниң болгаш шериглерниң аар артиллерияны үндүрериниң планын кириген.

Ооң дугайында Россияның удуртукчузунун парламента секретары Дмитрий Песков ТАСС агентилелге дыңнаткан. «Саналдаттыг планны украин таланың хүлээп албааны хомуданчыг, ол аңаа уткуй кандыг-даа харыы бербээн, харын-даа дайын хөдөлүшкүннерин катап эгелей берген—деп, Дмитрий Песков чугаалаан. — Чагааны Украинаның президентизи пятницада даң бажында алган, ындыг турбуже Донецкини адып боолары ам-даа уламчылавышаан, ооң уламындан ол чурттуң мурнуу-чөөн талазында байдал шуут нарыыдап келген». Россия чөрүлдээни чавырылды-

рар дээш бодунун күженишкүннерин чайгылыш чок үндүрүп турар дээрзин парламента секретары дыңнаткан.

РФ-тиң Даштыкы херектер яамызы бодунун ээлчээнде ында турар аар чепсекти дораан үндүрерин Путинниң чагаазында айыткан деп демдеглээн, ону украин таланың айытканын езугаар боттандыраарын көргөн. «Ополченнерге ол саналды хүлээп алырын Москва бүзүредип шыдаар» деп ДХЯ дыңнаткан. Харындаа аар чепсекти үндүрериниң шактап айыткан графигин безин россияжи тала ажылдап кылган. «Путинниң чагаазында (ында шыпшың чоруктуң чурумун сагыырын база дилээн турган) харыы мынчага чедир чок, Украинаның шериглери ону херекке албаан болгаш Донецкини боолаларын күштелдирген» — деп, ДХЯ дыңнаткан.

ИТАР-ТАСС агентилелиниң материалдарындан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ЧАЗААНЫН ДОКТААЛЫ

Регионнун ие капиталын бээр чурумнун 5 база 7 пунктуларынга өскерилгелер кириериниң дугайында

2014 чылдың декабрь 30 №618 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазанын доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазанын 2012 чылдың ноябрь 26-да №647 доктаалы-биле бадылаан регионнун ие капиталын бээр Чурумга дараазында өскерилгелерни кириер:

а) 5 пунктунун «б» иштики пунктун дараазында эдилге-биле илередир:

«б) сертификатты алган кижиниң бодун шынзыдып турар документ, ол ышкы Тыва Республиканың девискээринде чурттаар чериниң аайы-биле доктаамал чурттап турарын бадыткап турар документ.»;

б) 7 пунктунун ийги болгаш үшкү абзацтарында «өөредилге албан чериниң» деп сөстөрни «өөредилге организациязының» деп сөстер-биле солур.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар, «Эрге-хоойлу медээлериниң албан-езузуунун интернет-порталына» («www.pravo.gov.ru») болгаш «Интернет» информастыг-телекоммуникастыг четкиде Тыва Республиканың албан-езузуунун сайтызынга кириер.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Шолбан КАРА-ООЛ:

«Күрүнениң чугула ролю дээрге шажын-чүдүлгени ниитилелдин угаан-бодал амыдыралынче эгидери-дир»

Тываның Баштыңы январь 17-де Чеди-Хөл кожууннун бүгү суурларын эргип кезээн.

Ажылчын аян-чоруунун үезинде ол ында чаа котельнаяның ажылы-биле танышкан, Хову-Аксы суурга ажыттыг хөй хүлээлге күүседир төптүн ажылдышкынынга киришкен, Чал-Кежиге улустун тудугларын көргөн.

Ооң соонда кожуун чагыргазының оран-савазынга чөвүлел хуралды эрттирген, Хову-Аксы суурнун чоогунда чоннун акшазы-биле туткан будда хүрээге четкен. Ол ышкы Шолбан Кара-оол «Тыва кобальт» комбинаттын хоочуннары Александр Андреевич болгаш Галина Васильевна Гладкихтерниң өг-бүлезинге кирген.

Будда хүрээзинге республика Баштыңы Чеди-Хөл кожууннун чонунга, деткичилерге, тудугжуларга, шажын ажылдакчыларынга болгаш тус чер чагыргаларыга чаагай үүле-херек — аажок чараш черде туттунган, чеди-хөлчүлериң чүдүлге төвү апарган будда хүрээзин тутканы дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

Чеди-Хөл кожуунче сургакчылаашкын үезинде, православ чүдүлгелиг кижилерниң дуган тудуп алыр дээр күзели Тываның Баштыңын өөрткен. Хову-Аксы суурда тус чер эрге-чагыргалары чер участогун тускайлаан, электрификацияга айтырыын шиитпирлээн, дуган хевирлиг модуль-биле хандыраарын владика Феофан аазаан. Александр Андреевич болгаш Галина Васильевна Гладкихтер модульду ону чагаан хоорайдан маңаа эккээринге дуза чедирерин дилээннер. Ол айтырыгны шиитпирлээринге улуг күзелди-биле дузалаарын Тываның Баштыңы бүзүреткен. Дыңнангыр чоруу дээш четтиргенин Галина Ивановна илереткеш, январь 19-тун дүнезинде Хову-Аксы суурнун православ чүдүлгелиг чону Элегес хемге барып, крещение эжиндиришкенинге сугну ыдыктаарының езула-лын кылыр дээрзин чугаалаан. Кежээкиниң 23 шакта улусту эштир черге чедирер автобус организастаттыг.

Чеди-Хөл кожууннун чагыргазыга ажылчын айтырыглар шиитпирлеп тургаш, Тываның Баштыңы буддистерни болгаш православ чүдүлгелиг кижилерни деткириниң эргежок чугулазын демдеглээн. Чурттакчыларның демниг болгаш сырый чоруу Чеди-Хөлде көстүп турар. «Буддист

болгаш православ кижилер бот-боттарын деткир ужурлуг, ону силерниң билип турарыңар өөрүнчүг-дүр»—деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Шажын-чүдүлгени сайзырадырынга күрүнениң ролюн дугайында журналист Ирина Качанның айтырынга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол мынчаар харыылаан:

«Күрүне маңаа кандыг роль ойнаар ужурлугул дээр силерниң айтырыңарга күрүнениң чугула ролю дээрге шажын-чүдүлгени ниитилелдин угаан-бодал амыдыралынче эгидери болур деп харыылаар мен. Маңаа хөлүн эрттирип база болбас дээрзи билдингир. Күрүне социал хүлээлгелиг болгай. А шажын-чүдүлгеде чүс-чүс чыл сагып келген чаңчыл бар. Ол чаңчыл хөй-ниитиниң угаан-медерелинге, хөй-ниитиниң санал-оналынга улуг салдар чедирер. Ынчангаш бисте бар ол чүүлдерни

А шажын-чүдүлгеде чүс-чүс чыл сагы келген чаңчыл бар. Ол чаңчыл хөй-ниитиниң угаан-медерелинге, хөй-ниитиниң санал-оналынга улуг салдар чедирер. Ынчангаш бисте бар ол чүүлдерни шын болгаш мерген угааның ажыглаар ужурлуг бис. Күрүне албан хаакчыттарының-даа, хамаатыларының-даа чүдүлгө чоруу эрги чаңчылдарны эгидеринге деткимче көргүзөр болгай, ол дээрге шажынны сайзырадырының үндезини-дир.

шын болгаш мерген угааның ажыглаар ужурлуг бис. Күрүне албан-хаакчыттарының-даа, хамаатыларының-даа чүдүлгө чоруу эрги чаңчылдарны эгидеринге деткимче көргүзөр болгай, ол дээрге шажынны сайзырадырының үндезини-дир.

Күрүне бодунун үезинде хүрээ-хииттерни үрөп тонап каан болгай, ынчангаш ону катап тургузар дээр ол бодунун бүгү күжүн мөөнээр ужурлуг. Ындыг-даа болза, бюджет акшазы-биле Кызыл хоорайга төп будда хүрээзин тудар эрге менде чок. Будда хүрээзин тударында дуза чедирер кижилерни дилеп тывар дээр бүгү күженишкенин үндүрер мен. Ону кылыр-даа мен. Крещение эжиндиришкенинге хамаарыштыр алыр болза, ол дээрге, бир талазында, шажын байырлалы-дыр, а өске талазында—чүдүлгө кижилерниң айыыл чок чоруун, ол езулалды боттандыраарынга эпиг болурун күрүне хандыраар ужурлуг».

Кызылга будда хүрээзин тударын деткири-биле чаагай сеткил марфонун Шолбан Кара-оолдун эгелекчи саналын езугаар эрттирер деп турар.

Москваның болгаш Русьтун Патриархы Кириллдин 2011 чылда ыдыктааны Православ хүрээ.

сагындыраал. 14-кү Далай маның ыдыктап каан чери ылыда «Сүбедей» спорт комплексинин чоогунда субуртурар чер.

Кызыл хоорайга дээр чыл дургузунда туттук келген Православ хүрээзин-Воскресенскиниң кафедралдыг хүрээзиниң тудуу Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолдун удуртказы-биле 2011 чылда дооз

ган. Ону Москваның болгаш Русьтун Патриархы Кирилл ыдыктаан. Православ хүрээзиниң тудуунче Тываның Баштыңы спонсор ашкы хөреңгизин хөйү-биле хаа туткан. Патриарх Кирилл Тывага аян-чорук кылган келгеш, Шолбан Кара-оол «Алдар болгаш Хүндүткел» орденниң II чергезин тыва кан.

Ол бедик шаңналды Воскресенскиниң кафедралдыг хүрээзинге, ону ыдыктааның болгаш патриархтын республиканың чурттакчыларыга чугаазының соонда тыва кан. Шолбан Кара-оол хүрээ тудуун деткээни, православ чүдүлгелиглерниң ажыл-чорудулгазынче кичээңгей, ниитилелге тайбыңны болгаш чөпшээржилгени быжык лааны дээр тывыскаан. «Алдар болгаш Хүндүткел» орден дээр Орустун православ хүрээзиниң эң улуг шаңналының ийи дугаарында шаңнал болуру ыдыктыг апостол Павелдин «Чаагай үүле бүдүрген кандыг-даа кижиге алдар болгаш хүндүткел» дээр сөстери о

С. Шойгунун юбилейинге уткуштур

УДУРТУКЧУЛАРНЫҢ ҮЛЕГЕРИ

Суббота — неделяның онзагай хүннеринин би-рээзи. Ол хүннү езулуг шын дыштанып эрттирерин организаастаар деп шиит-пирни эрге-чагырга хү-лээп алган. Аргалыг болза удуртукчулар, чонну баштап турар улус, боттарының амыдыралында үлегери-биле дыштаныр хү-нерни ажыктыг болгаш солун кылдыр эрттирерин дугурушкан.

Ынчангаш декабрь 17-де Кызылдың Ярыгин аттыг спорт комплекзинге, ТР-ниң Баштыңы Ш.Кара-оолдун эгелээшкини-биле, РФ-тиң камгалал сайыды С.Шойгунун юбилей ха-рынга тураскааткан бас-кетбол маргылдаазы хо-очуннар аразында болган. Аңаа ниитизи-биле беш команда киришкен. Чазак-тын, Дээди Хуралдың, «Динамо» хоочуннары, Хоочуннар клувундан ийи команда киржип, күжүн шенешкеннер. Бир-ле ду-гаарында, Дээди Хурал биле Чазактын командазы ойнааш, изиг-изиг тудуш-канының түңнелинде, ТР-ниң Баштыңы Ш.Кара-оол баштаан команда баштайгы оюнга тиилеп алдылар.

«Бо маргылдааны чүгле дыштанып алыр дээш эвес, а 2015 чыл алдарлыг, хүн-дүлүг чаңгыс чер-чурттуувус С.Шойгунун юбилейлиг чы-лы. Чаңгыс чер-чурттуувус ам-даа алдаржып, төрөөн чону, бистен, деткимчени алзын дээш, С.Шойгунун юбилейинге тураскааткан янзы-бүрү маргылдаалар эрттиришаан, ажы-төлү-вүске ооң чижээн көргүзүп, «Сен база С.Шойгу ышкаш бооп болур сен» — деп, уруг-дарыывысты угаадып чугаалаары-биле хөй чи-жектер херек, ынчангаш чылдың эгезинде спортчу маргылдааны хоочуннар аразында эрттирип тура-рывыс бо. Тиилээн ко-манданы С.Шойгунун хө-рек чуруун чуруп каан футболка белектер-биле шаңнаар. Юбилейлиг чыл-да чүгле хоочуннар ара-зында маргылдаалар эвес, а школачылар аразында чогаадыглар, диктантылар, викториналар хевиринге көөрелерни чоп эрттирип болбас деп. Ынчалза-даа, мен бодаарымга, С.Шойгу аң кол белек кылдыр, аңаа хоорайда ооң ада-мезиниң чурттап чоран-башыңыга чараш музейни ажыдып болур арга бисте бар. Оон ыңай С.Шойгунун

Маргылдаа үезинде.

күжү-биле тудуп каан спорт комплексти ооң ады-биле чоп адап болбас деп. Шагаан-Арыгга ооң адынга тураскааткан улуг, чараш проспектини кылып каап болур. Кызылга шериг-патриотчу төптү бичии уруг-дарыгга ажыдып болур. Оон-даа хөй-хөй өске чо-гаадыкчы ажылдарны кы-лып болур аргавыс бар. Бо юбилей бистиң чонувустун бурунгаар хөгжүлдезинге, хөй-ады бедиринге улуг салдарлыг болур ужурлуг. Маргылдааны эрттирип тура-рывыс дээр-ле юбилейниң бир дугаар базымы-дыр. Ам чаа Дээди Хуралдың командазы-биле кончуг эки ойнадывыс, бо удаада бис удуп алдывыс. Бистиң командавыста хөй кезинде яамылар даргалары боттары чүве. А Дээди Хуралдың командазын көөрүмге, оларның аразында ийи-ле депутат бар чорду. Эш-хуу, баштак аян-биле дилээрим болза, депутаттар боттары база спорт-биле ам-даа шыңгыы өңүктөжирин кү-зээр-дир мен» — деп, ТР-ниң Баштыңы Ш.Кара-оол чугаалады.

Депутаттар база неделя санында ийи катап үргүлчү боттарын дадыктырып ойнап ап турар. Маргылдаа үезинде олар дээш аарыкчылар база хөй болган. Олар спортка хамаарышкан хоойлуларны хөйү-биле хүлээп ап турар. Ынчангаш амыдыралга боттарының үлегерин көргү-зүп, коллективтиң иштинде шак мындыг спортчу дыш-танылгаларны удаа-дараа эрттирип турар. Аңгы-аңгы төлөвилелдерге киржип, боттарының харыылап ту-рар округтарында бичии уруглар ойнаар спорт шөлдерин тудуп кылырынга

улуг үлүг-хуузу кирип, чүгле хоойлу кырында эвес, а херек кырында кадык-чаагай амыдыралды бот-тарының үлегери-биле сур-таалдап турар.

Спортчу маргылдааның киржикчилери хоочунна-рывыстың спортка хандык-шылын, ойнаан оюнунче шуут-ла «кире бергенин» көргөш, магадап ханмадым. Бөмбүк соондан улуг даргаларывыстың спортчу тускай хептерлиг халып, ойнап турарын көрүп олур, чанымга олурган хоочуннар-биле чугаалажып, оларның спортчу амыдыралының ду-гаарында улуг сонургал-биле дыңнадым. «Хоочуннар клуву» деп тускай клубтук болдулар. Ында ам бо хүн-нерде ниитизи-биле бежен ажыг кижини неделяда үш катап чыгып кээп, мага-бодун дадыктырып ап турар. Оларның аразынче дөртөн хар ашкан кижини кирип болур. Клубче ки-рип, кежигүн болу бергеш, тускай «кирип бижидилге» кылып, ол дээр-ле клубтук ойнакчыларының аразында маргылдаа эрттиргеш, шаң-налдарын харыылаары болду. Маргылдаа соонда Тыва үндезин культура төвүнге улгаткыжеге че-дир кады ойнаар эш-өөрүн изиг, сүттүг шай, эт-мүн-биле шайладыры чаңчыл болган. Клубтук эң улуг назылыг кежигүнү хөй-ниити палатазының даргазы, чоокта чаа алдан тос харны харлап, байырлалын демдегледип эрт-тирген Х.Д. Монгуш болду. Маргылдаа үезинде кайы-даа командаларда чараш оюну, аваангыр, кашпагай, шимченгири-биле ылга-лып турар, кастыктары көгөргилей берген хоочун ойнакчыларны көргөш, ма-

гадап олурдум. Дээди Ху-ралдың командазындан Борис Ооржак команда-зынга эң хөй санны кириди. Чазактан Юрий Октяевичиниң кайыында бөмбүктү төгө-рикче кирип октаары, ооң баскетбол оюнунга езулуг мергежээнин көргүзүп тур-ду. Ол чараш оюну-биле ко-мандазында эң хөй санны кириди. Шынап-ла, улуг даргаларывыстың, чежемей-ниң-даа чымыштыг, харыы-салгалыг ажыл-иштиг болза, культурулуг дыштаныр үени тып, боттарының амыдыралы-биле чонунга үлегер-чижек болур дээш кызып турарын үнелеп демдеглевистиң арга-зы чок. Оларның үлегерин эдери, дыштаныр хү-нерни ажыктыг болгаш солун кылдыр эрттирип, өзүп оор салгалдарывыска спортка хандыкшылды дамчыдары чугула. База ол ышкаш чаңгыс чер-чурттуувус С. Шой-гунун юбилейлиг чылын демдегледип, аңаа хүндүт-келди ажыл-херектеривиске көргүзүп, ажы-төлүвүске ооң үлегерин чугаалап, сагындырып чоруур бол-зувусса, кончуг эки.

Хоочуннарның солун чугааларын дыңнап, хөө-режи, чараш оюнун көрүп, ажаанзырап олурумда, маргылдаа-даа адакталды. Ачыр-дачыр тудушканы-ның түңнелинде «Дина-мо» командазы бир дугаар черни, ийи дугаар черни Чазактын командазы ал-ганнар. Тиилекчилер РФ-тиң камгалал сайыды С.Шойгунун хөрек чуруун чуратан футболкаларны алганнар.

Айдың ондар.

Альберт Хомушкунун тырттырган чуруктары.

2015 ЧЫЛДЫҢ КОЛ ТУДУУ — КАМГАЛАЛ ЯАМЫЗЫНЫҢ ЧАГЫ

Ажылдың чоруп турарының дугайында хамаарылгалыг ал-бан черлеринин болгаш керээлиг организацияларның удуртукчулары-ның отчедун чөвүлел хуралга дыңнаан. Күрүнө керээзинде айыттыгган үе-хуусаазын сагырының эргежок чугулазын Тываның Баштыңы демдегледэн. Регионнун энер-гия сайгарар организациязы эрге-жок чугула энергия күчүлерин шалыпкын бээринин дугайында чөвү-лел хуралга дугурушкан. Негеттинип турар 630 кВт-ниң орнунга шериг комиссариатының тудугжуларыга амдыызында 250 кВт-ни берген. «Тываэнергосбыт» ААН-ниң чингине директору Виктор Иванов бетон ажылдарын кылып чорударына эргежок чугула күчүлерни соок турда безин ажыглап болур деп бүзүретен.

Шериг хоорайжыгажының туду-жулары ажылдарны чүгле хемчээл санап кылып чоруктан чайлаар ужур-луг деп Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол санал кириген. Ажылгалга кириер комплекстерниң чугулазын барымдаалап, үе-чада аайы-биле дужаар херек. «Республикаже техника мартта кирип эгелээр, бригаданың хуу составын апрельге чедир четчелээр. Техниканың даштыгаа дадарып чы-дар, солдаттарның — күске чедир майгыннарга чурттаар чоруун бол-дурбас ужурлуг. Англарларны болгаш общежитиелерни айыттыгган хуусаа-зында дужаар дээш ажылдаар херек. Ынчаар ажылдаарын камгалал сайыды Сергей Күжүгетович Шойгу негеп турар» — деп, бодунун бодалын Шолбан Кара-оол илереткен.

Аңгы-аңгы албан черлеринин, а ол ышкаш тус чер бот-башкарылга органның талазындан кады бот-тандырап болгаш дугуржулгалыг шиитпирлерни негээр өске-даа айты-рыгларны чөвүлел хуралга илереткен. Чижээ, экологтар кадыг артынчылар төгөр девискээр тударының, ол чокта тудугну уламчылаарына шап-тык тургустунарының айтырыгларын тургусканнар. Шериг хоорайжыгажының энергия хандырылгалының төлөвилелин эде көөрүн энергетиктер саналдап, Кызыл хоорайның хем ол чарыында чаа трансформатор станциязын тударын чугула деп санап турар. Ол ышкаш чер харылзааларына, хоорай тудушкун нормаларын сагырынга, төлөвилелдерни эде кылырынга, ту-дугнуң техниктиг айтырыгларын дугуржурунга хамаарышкан айтырыглар база кирген.

Тургустунган бүгү айтырыгларны шиитпирлээринге республиканың Чазаа эң кыска хуусаада дузалаар дээрзин Тываның Баштыңы бүзү-реткен. Эргежок чугула апаар болза, ол РФ-тиң камгалал сайыдындан дилег кириеринге белең. Шериг объектилеринин тудуунун талазы-биле ажылчын хуралдарны сонургалдыг талалар республиканың Чазааның Даргазының оралакчыларының дең-нелинге неделя санында эрттирер. Республика Баштыңының деңнелинге кол тудугларның айтырыын бир айда бир катап чугаалажыр. Тудуг сезону кидин түлүк эгелээн соонда, ажылчын хуралдарны хүннүн эрттирер, аңаа Тываның Баштыңы база киржип болур.

Иероглиф чүнү оштап турарыл?

Саң-хөөнүн буурап, акшаның үнө чок апаары 150 чылдар бурунгаар демдеглеттинген. Кандыг-даа берге, узун хуусаалыг кризистер дөмөй-ле төнчүлүг. Чурттуң экономиказының көргүзүлгери кудулаан тудум, АКШ болгаш Европа чурттарының биске удур салган экономиктиг хоруглары (санкция) Россияга, ооң чонунга кандыг салдарлыг бооп болурун база экономиктиг бүзүлгөдөн кандыг арга-биле үнүп турганын сонуургаалыңар.

Сталинниң экономиказы

Чогум Россияга удур экономиктиг кызагдаашкын 1922 чылда Генуяга эрткен делегей конференциязынга болган. Аныяк совет республикадан даштыкы чурттар ийи негелдени — хаанның Россияның өрезин төлээрин болгаш даштыкы чурттар-биле садыг харылзааларын күрүнө хайгааралындан үндүрерин шыңгызы-биле негезин. Большевиктер чөпшээрешлээр. Ынчан экономиктиг блокада (бүзүлгө) эгелээр, Сталин чурттуң үлөтпүр хөгжүлденин дүргедир деп шийттирнү хүлээп алган. Чүгө дизе мурнай аар үлөтпүрнү сайзыраткаш, чурттуң камгалал күчү-күжүн быжыглаары чугула апарган. Чоннуң хереглел барааннарын үндүрер чиик үлөтпүрнү сөөлзүредир туткан. Дайын эгелээр мурнунда СССР 10 муң заводтарлыг турган. Даштыкы чурттардан барааннар кири сөөртпейн, бодун боду хандыртынар шыдалдыг күрүнө апарган. Сталинниң экономиказының база бир быжыг чөлөнгижи банкылар болгаш садыглар күрүнениң өнчүзү болгаш даштыкы акшалар чурт иштинге таравайн турган. Планнаашкынның экономика болганда, бүдүргөн продукцияның хуузу эвес, материалдыг, херек кырында бар боттук үнөзин санаар турган. Бүдүрүлгелерин чарыгалдын эвээжеткенин ачызында алды чыл дургузунда март 1-ден азы апрель 1-ден эгелеп хүн бүрүнүн хереглел барааннарының өртөктерин чигедиптери чаңчыл турган. Күрүнө бүдүрүлгелери бар-даа болза, Сталин эвээш кижилер санныг

артельдерин ажилын база чөпшээрэн. Артельчилер чүгө чоннуң хереглел барааннарын эвес, баштайгы телевизорларны, магнитофоннары база бүдүрүп турганнар. Бежен чылдарның ортан үезинде сталиниң экономиканы Хрущев дарга өскөртүп эгелээн болгаш артельдерни хаап каапкан.

Кыдат экономика

1989 чылда Кыдаттың Тяньаньмень шөлгө студентилер хөлээзинин полицейжилер каржызы-биле тарадыр сывыртаан соонда, Америка кижилерин хостуг эргезин кызагдап турар дээш Кыдат чуртун кезедири-биле экономиктиг хоругларны чарлаан. Амгы россияжи кызагдаашкыннар ышкаш хемчеглер алдынган: элээн хөй америк компанияларның Кыдат-биле садыглажырын хораан, банкыларны чээли бербес кылдыр доктааткан, ок-чепсек садарын болгаш бедик технологиялар шынгадып алырын хораан. Оон чүү болганын? Ам АКШ-тың экономиказы суларап келгенде, Кыдат делегейде ийиги черни ээлеп турар, ол чуртка эң хөй өрелиг күрүнө Америка болуп турар. Бир эвес Кыдат күзээр болза, америк акша — долларның хааннаашкыны төнер. Херек кырында ук экономиктиг хоруглар Кыдат күрүнени шын-меге-даа аргалар-биле яды-түрөңгү чуртталгадан уштунар арганы берген эки идиг-дир деп олар санал турар.

«АиФ» солунуң корреспонденти-биле чугаазыңа «Лонг» компаниязының удуртукчузу, сайгарлыкчы Цзю Фын: — Бистерни барыын чүктүң чурттары чиг эт бүдүрер эдеринчи, яды чурт, каш копеекке джынсы чүвүрлер даарап чорзуннар деп бодап турган. Ындыг эвес, Америка чокта бистер хөгжүй берген бис, а бистер чокта олар шыдаас — деп, чоргаарал-биле чугаалаан. Кыдат экономиктиг хоругларны бодунга ажыктыг кылдыр кылып шыдапкан. Бедик технологиялар чажыт бе? Айтырыг чок, айфоннуң чаа хевири чогааттыг соонда, дораан-на Кыдат айфоннар садыгларга көстүп кээр. Харындаа үш симкалыг, ийи видеока-

Кыдат дылда «кризис» деп сөс ийи иероглифтен тургустунган: «айыыл», «арга бар».

危機

«Айыыл»

«Арга бар»

мералыг кылдыр эде чаартып каан боор. Чаа машина көстүп кээрге, ооң Кыдат ийис эжи садыгларга тарай бээр. Кыдатта компьютер технологияларының тергини угаангылары америк корпорацияларның чажыттарын саат чокка билип, өттүндүр кылып эгелээр, ону хоругдаан ажы чок апарган.

Чанчунь хоорай университетинде профессор Ван Цилин:

— Садыглажышкыны база хоруп каан турда, Кыдат европейжи бичии чурттарның улуг эвес хемчээлдиг компанияларының удуртукчулары-биле дуокаа ужурашкаш, хөй орулгалыг керээ тургузуп аарын саналдаан. Оон түннелинде сайгарлыкчылар боттарының талазындан ажык чок хоругну окуп эртер арганы тыпкаш, Кыдаттың барааннарын бүдүү садып ал эгелээн. КУР-нун экономиказы удатпаанда дүргени-биле бурунгаар хөгжүп эгелээр, миллиард-миллиард долларларны чидирип турарын АКШ биле Европа чурттары билип кааннар. Эмбарго дугайында чугаа чайгаар чиде берген. Ок-чепсекти амга чедир биске сатпайн турары шын, ынчалза-даа бистиң боттарывыстың болгаш россияжи ок-чепсек бар турда, биске оларның херээ чок.

Чээрби беш чыл бурунгаар чарлаан турган хоругларның база бир эки талазы — чурттуң кыдыг-кызыгаарында турар черлер хөгжүлдени алганы. Америка оларның кылган барааннарын садып албас бис деп баарга, 25 млн. кижилер ажыл чок арткан турган. Чурттуң удуртулгазы ол хөй улусту мурнуу районнарда тускай экономиктиг зона деп

аңгылаан Чжухай биле Шэньчжэнь деп хоорайлар тудуунче көжүргөн. Яды балыкчыларның суурлары турган черлерге он-он миллион чурттакчыларлыг дээр-шаар үнген каат бажыңнарлыг Кыдат электрониканың үлөтпүр хөгжээн улуг хоорайлар ынчан туттунган. Экономиктиг кызагдаашкыннар аш-чем, ылаңгыя эт-биле рынокту долдурарыга база чедирген. 1989 чылда демир-оруктар бир шакта 46 км эртер турган. Ол-ла хоругларның аразында дүрген чоруур япон «Синкансен» деп поездилерни Кыдатче кирибес, сатпас деп айыткан база бар турган. 1996 чылда чуртка «Чаа демир-оруктар» деп программа, а 2008 чылда СРН деп бир шакта 250 км эртер поездилер чуртту шыва алы берген. 2015 чылда бир шакта 500 км дүрген чоруур Японияда безин чок чаа поездилер чоруп эгелээр. Бо бүгү чедиишкыннерин чажыды — экономиктиг бүзүлгөдү чарлаптарга-ла, Кыдат чурттуң экономиктиг хөгжүлденин планын дораан хүлээп алгаш, күүседип эгелээнинде деп турар...

Россия бурунгаарлаар бе?

Россияның Саң-хөө яамызы барыын чүк чурттарының биске удур чарлаан экономиктиг хоругларының уржуктарындан база нефть өртээниң кудулаанындан Россия 2014 чылда 140 млрд. долларны чидирер деп дыңнаткан. Совет Россия болгаш Кыдат Улус Республиканың төөгүзүңгө болгулаан экономиктиг хоругларны канчаар ажып эрткени-биле таныштывыс. Бергедээшкыннерге таварышкан бо ийи чурт экономиктиг чаартылгаларны

үлөтпүр хөгжүлденин лээнин эскерип болур. А Россия кандыг байдалга болурун «Экономикан дээди школазы» эртем-шичилел университетинин профессору, экономика эртнеринин доктору Вячеслав Иноземцевтиң бодалынууургаалыңар:

— Экономиктиг кызагдааш хоруг ол чурттуң экономиканы суларадарының дээш аргазы-дыр. 1990 чылда Садам Хусейн Кувейтче шур киргенде, КНО Иракка удур хоруглуг хемчеглер чарла тарга, садыглар куруг кал болгаш өртөктер чээрби кал өскөн. Ол ышкаш Ливия, Югославия, Мурнуу Родезия болгаш ЮАР-га аңгы-аңгы чылдар кириген холгаарлаашкыннан экономиказы кошка болгаш бо беш чуртка политиктиг езу-тургузуг солужу. Бо удаада даштыкы чурт бистиң барааннарывысты дып аарын хорувайн турар Бистен нефть садып аары азы свифт деп делегей чуртарының банк системазында аңгылап кааптар күзел олар чок деп бодап тур мен. Ртиң политиктиг системазынуурум байдалын бо хоруг үрөп шыдаас. Дүжүп бербэ дээш В.Путинниң ажыл-херээ холгаарлаар дээн ыйыды кыннары түннел чок болуп турарын билер бис.

База катап сактып килер, нефть өртээ оран баткан, национал акша рубльдин үнөзи кудулаан болза, аш-чем-биле хандарылга үзүктөлбээн. Чиж Россия хаван ээдин Бразилидан садып аар чаа керээ дарый кылган. Маңаа да нып алгаш көөрге, чер-чурт өстүрген эт черле чаа болгай, ынчангаш күзел кижилерге аш-чем бүдүрүлгө хөгжүдеринче орук ажы Албан-на хөй акша негээр ул кажаалар херек эвес. Оо бодун хандырып, чоогун кожоларына садыптар хир малдан өстүрүп чорза, эки ол. «Кризис — буураашкын» деп сөстү айыткан Кыдат иероглифтиң база бир утка «возможности — арга бар» деп айтып турар деп чугаа бар утпаалыңар.

Галина МАСПЫК-ОО

Орукту — аныяктарга

Сөөлгү үеде кадрларны аныяксыдар талазы-биле хемчеглер чоруттунуп эгелээн. Чаа тургустунган Чазак-тың сайыттарында аныяктар барын солуннардан номчуп, телевизордан көрүп турар бис. Сүт-Хөл кожуунда эки ажылдап турар аныяктар эвээш эвес. Муңчу малчынар аразында үжен хар үези үш аныяктар бар. Хуу садыг ажыдып алган сайгарлыкчыларның хөй кезин база аныяктар.

Аныяктарны деткип турарын чүүлдүгүнер мен. Чүгө дизе олар бистиң келир үеви-ле болгай. Ынчалза-даа сөөлгү чылдарда ортумак тускай, дээ-

ди-даа эртем чедип алганнар мергежилинге дүгжүр ажыл тып алырынга бергедээшкыннерге таваржып турар. Ажыл-агы тыпты бээр боор деп идегел-биле ийи, үш-даа дээди эртем чедип ап турарлар бар. Оларның чамдызының ажылга тургустунуп шыдавайн, шуудавайн турарының уржуктары эвээш эвес. Бирээде, олар өг-бүлө тудар, чаш ажы-төл азыраар, өстүрер, оларны эртем-билигге чедирер апаар-ла болгай. Ажыл чок аныяктар амыдыраар акшаны кайыын тып алырыл? База-ла ада-иезиниң пенсиязынга, оларның азыралынга олуруптарлар. Ийде, кандыг-ла-бир арга-биле ажыл-агыйга тургустунуп алган,

эки амыдырап турар эш-өөрүңгө сеткилинден адаарга, боттарының ажыл тыппаанынга муңгарал, муңчулуп эгелээрлер. Оларның сагыш-сеткилинге кайы-хире аар, берге деп бодаар силер. Үште, чамдык аныяктар, ылаңгыя көдээде, уругларының пособие акшазы-биле амыдырап олурулар. Ие капиталын алыры-биле үштен хөй ажы-төлдүг аныяк өг-бүлелериниң саны көвүдээн. Ында багай чүү боор, чонувустун саны көвүдээр-ле-дир. Ынчалза-даа оларны азыраарынга бергедээшкыннерге таваржып эгелээр. Дөртте, чамдык аныяктар ажыл-агый тыппайн, амыдырал-чуртталгазының шуудаваа-

нынга салдынып, арага-дарыже сундугуп, харын-даа оор-сук кылыптар таварылгалар бар.

Эртем-билиг аныяктарның ажыл-агый тыппайн турарының бир чылдагааны — пенсионерлерниң ажылчын олуттарны ээлеп алган, оларга орук чалап бербейн турарында деп бодаар мен. РФ-тиң «Күш-ажыл хоойлузунда» пенсионерлерни ажылындан хостаар дугайында бижиттинмээн. Чамдык улусту дыңнаарга: «Хоойлуда көрдүнмээн чүве-дир, каш-даа харга чедир ажылдаары мээң эргем-дир» дижилер. Ийе, ажылдаар арга-шинээ эвээжэвээн, кадык быжыг болза, ындыг-ла ыйнаан. Ынчалза-даа 50-60 хар ажа берген кырганнар-биле аныяктарны канчап деңнээрл. Бистиң Сүт-Хөл кожуун,

суму чагыргаларында, килдиртерде, эргелелдерде, ортумак школаларда назы дөгүй бергенер бар-ла болгай. Оларны солуптар, четчир эртем-билиг аныяктар бар. Мен бодум баз пенсионер мен. Уйнуктары азыражып, бажың ажылын кылып чоруп турар-ла-дыр мен. Хүндүлүг пенсионерлер, силерниң арга-дуржулганы хөй Ынчалза-даа эртем-билиг аныяктарга ажылдаар оруктар ажыдып, эки туравыс-биле хүндүлүг дыштанылгаже үнеринерни кыйгырып тур мен. Аныяктар силерге өөрүп четтиргени илередирлер.

Санчат-оол ОНДАР

Сүт-Хөл кожуун,
Суг-Аксы суур.

Композитор Владимир Серенниң чогадыкчы ажил-чорудулгазынын 30 чылынга

ЫРЛАРЫ УЛАМ БЕДИК УЖУГУП, ЧАҢГЫЛАНЗЫН!

В.Б.Серен — Кызыл методиктиг кожунунун улусчу чогадылга болгаш социал-культура ажил-чорудулгазынын төвү-нүн директору. Ол 1984 чылда Кызылдың уран чүүл училищезин улустун хөгжүм херекселдеринин оркестринин дирижеру деп мергежилдиг дооскан. Күш-ажылчы базамын өскөн-төрөөн Торгалынг (Өвүр) уругларнын хөгжүм школазынга башкылап, директорлап эгелээн. Удаткан чок ону Каа-Хем суурнун «Мир»

Культура бажыны уран чүүл удуртукчузу кылдыр чалаан. Ол коллективке В.Б.Серен он ажыг чыл үре-түннелдиг ажилдаан. Бодунга болгаш кады ажилдап турар эш-өөрүнге негелделиг, бедик харысалгалыг, чогадыкчы салым-чаяннын удуртукчу дээрзи билдине берген. Ол — ТР-ниң культуразынын алдарлыг ажилдакчызы. 1998 чылда ТР-ниң Культура яамызынын уран чүүлүнүн лауреады, 2010 чылда РФ-тиң Культура яамызынын Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан.

Владимир Бүрбүевичини бистиң редакция чалап, номчукчуларымыска белек кылдыр оон интервьюну алган. Ону сонуурган номчунар.

— Владимир Бүрбүевич, силерниң ада-иеңерни эки таныр мен, олар база чогадыкчы кижилер деп билер мен, ава-ачаңар кайызы-даа чогаалга сонуургалдыг кижилер болгай, оларнын шүлүктерин солунувус арыннарынга тарлап-даа турган бис. Бүрбү Балчырович биле Тоскармаа Түлүшова оочуннар эки-ле чурттаптар боор, аа?

— Ийе, кайызы-даа пенсия-а, Кызыл хоорайда чурттаптар. Бүгү назынында кайызы-аа садыг шугумунга ажилдап элген улус. Аныяндан-а уран чүүлге, чогаалга онуургалдыг. Ынчангаш аа чедир шүлүк бижириг-бааннар. Бистерге, ажыл-лүңге, уйнуктарыга өмөк-мек болуп, дуза кадып, туг-сүмезин берип чоруур. Рааш сөстөрү оларга удаараа чугалавайн-даа чоруур лүмза, сеткилимден тейип, хүндүлөп чоруур н. Кижиниң ада-иези дегим кижилер кайда боор.

— Каа-Хем суурга дыка-ла й культура хемчеглерин тирип келген болгайтер. Оларнын аразындан килиңерни өөртүпканы кайызы ирги?

— Шынап-ла, дыка-ла хөй лдерни кылып келдивис. Вувустун ат-сураа-даа аан. Радио, телевидениеден лпейн-даа турган үелеривис. Ол бүгүнүн аразындан ажимга өөрүнчүг болуп кан бир улуг хемчег бар. дээрге («Музыкальная арка») хөгжүмнүг ярмарка-а. Ооң кол сорулганы

уругларга бижээн хөгжүм чогаалдарын, ырыларны непередип, оларнын нота-ларын чырыкче парлап үндүрери турган. Ынчангаш композиторлардан ырыларны, өске-даа хөгжүм чогаалдарын садып ап тургаш, мөөрейлерни эрттиргеш, түңнелиде «Хөг-жүмнүг хээлер» деп номну чырыкче үндүрдүвүс. Ынчан ындыг номнар шуут ховар турган. «Арыкчыгаш» деп уругларга бижиттинген ырлар ному база белең, чырыкче парлаары арткан.

1998 чылда «Тыва — бистиң өргээвис» фестивалга 2-ги черни алган болзувусса, 2003 чылда ол республика фести-валынга тиелекчилер болуп, Гран-при шаңналынга төлөтпиг болуп, автомашинаны-даа алдывыс. Хор болгаш ансамбльдар конкурстары-даа, «Кнопочки баянны» деп баян уран чүүлүнүн мөөрейи-даа солун болуп эрткилээни сагыжымда артып калган.

— Ол клубту алдарлыг композитор Солаан Базыр-оолдун ады-биле адаар дугайында санал, бодал силерниң-ле болгай але?

— Ийе. Солаан Кыргысович Кызыл кожунун суурларынга ажилдап чораан. Каа-Хем суурже бис чалап эккеп алгаш, ооң-биле кады оюн-тоглаа көргүзүп, эргип-кезивээн черивис-даа чок деп болур. «Мени композитор деп езулуг үнелээн коллективим силер» дээр киж. Ооң 60 харлаанынга тураскааткан кезээни симфониктиг ор-кестрни, ыраажыларны ча-лап алгаш, дыка-ла чараш кылдыр эрттирдивис. Ол чок апаарга, дыка-ла чоктанчыг болган. Салым-чаяннын, улуг композиторувустун адын мөңгөжидери-биле ооң адын Каа-Хем суурнун клувунга

тыпсыр дугайында күзеливис бүтсүн дээш база кызып ажилдаан бис. Күзел бүткен. Клуб ооң адын төлөтпий-биле эдилеп келгени өөрүнчүг. Ындыг болур-даа ужурлуг.

— Владимир Бүрбүевич, силерниң композитор са-лым-чаяннын чонга билдинип келгенинге ТР-ниң алдарлыг артизи, чоннун эң ынак артистеринин бирээзи Тамара Ондар (Саая) улуг салдар чедирген деп бодаар мен, чөпшээрерилер силер бе?

— Ындыг. Бир дугаар бижип алган ырым «Ат чок хемчигешти» (сөзү Николай Ооржакты) комиссияже кирир дээш ырлап бээрин чаңгыс чер-чурттуг (Өвүр) угбамдан дилээн мен. Анзат Куулар-биле иелээ комиссияга-даа, телевидениеге-даа ырлап кааннар. Чон аажок сонуурган хүлээп алган. Ол чорук ыры, аялга чогаадырынче мени чалгынналдырган.

— Дыка хөй ырлар ном-нарынын автору, тургузукчу болгай силер. Композитор ажил-чорудулганын өзүп сайзыраарынга Казань кон-серваториязынга өөредилге эрткениңер улуг салдар чедирген боор, аа?

— «Ат чок хемчигеш» биле «Дузааргакпай» деп ийи ырымны, улуг хемчээлдиг концертимнидыңнаан комиссия соонда, А.Б.Чыргал-оол мени Казань консерваториязынче өөредип чоруткан. Аңаа Ра-фаил Нуриевич Белялов удур-тукчум турду. Ооң сүмези-биле фортепианога аялгаларны, тыва ырларга таарыштырган чогаалдарны бижидим. Сөөлүндө бир аялга бижип алырымга, «А.Б.Чыргал-оолга тураскаадып, бо аялганы чараш ыр кылып ал» деп башкым сүмелээн. Каникулда келгеш, Владимир Седипович Серен-оолга ужурашкаш, «Аялгалыг ак-көк Тывам» деп ырыны Алексей Боктаевичке тураскаадып бижээн мен. Ынчангаш А.Б.Чыргал-оол композитор болур салым-чолумга улуг рольду ойнаан деп санап чоруур мен.

— Бодуңарнын өг-бү-леңерни база эки билер мен. Өөңер ишти Полина Сергеевна эртем ажилдакчызы болгаш, бистиң солун арыннарынга чүүлдери удаа-дараа үнүп турар. Оглуңар хөгжүмге сонуургалдыг бе, азы авазын дөзөп эртемден болур ирги бе?

— Оглум Шораан Серен Р.Кенденбильаттыгуругларнын уран чүүл школазынын фор-тепиано клазын дооскан. Школа соонда ТКУ-нун тудуг-инженер факультедин дооскаш, ол-ла факультединге

башкылап артып калган. Ам башкылавышаан, аспи-рантурада өөренип тур.

— Ава-ачаынын кайызы-нын-даа салым-чаянын дөзөп алганы ол ышкажыл, эр хей!

Дыка хөй конкурстарга киржип, тиелеп-даа келдиңер, тускай аянныг композитор апарган силер. Чогаадык-чы ажылыңарнын 30 чыл ою болгай, чаа ырлар төрүттүнүп-ле тур боор аа, Владимир Бүрбүевич?

— Чаа ырларнын ийи номун үндүрдүм. «Аялгалыг ак-көк Тывамда» улуг хемчээлдиг хөгжүм чогаалдары, хор, кан-тата, балладалар болгаш чер-чурт дугайында ырлар, «Буян-Бадырғы» деп үш кезектиг кантата, «Тыва Республика» деп кантата, эки турачыларга тураскааткан «Дуруялар» деп баллада кирген. Ийи дугаар «Ырла-ла, чүрээм!» деп номда эстрада ырлары кирген.

— Силерниң дыка хөй ырларыңарны Кежиктиг Бадарчыевич ырлап турар, ону чүнүң-биле тайылбырлап болур силер?

— Чаңгыс училищени дооскан. Шагдан тура бот-боттарывысты, аажы-чаңгысты эки билчир, кады эдержип чоруур болгаш ындыг. Оон аңгыда ол тулган дээн ыраажы ышкажыгай. Ырыны дыңнакчынын, көрүк-чүнүң сагыш-сеткилинге кирир ырлап деп чүве амыр эвес. Кежиктиг Бадарчыевич ыры санын чоннун ынак ырызы кылдыр хуулдуруп шыдаар. Ынчангаш бот-боттарывысты

деткижи, мен ооң үнүн бодай аарак бижигилээр мен, а ол чонга чедирип ырлап чоруур.

— Юбилейлиг концерти-ңерни манап тур бис, Владимир Бүрбүевич.

— Чогаадыкчы ажил-чо-рудулгамнын 30 чылынга ту-раскааткан концертимни фев-раль төңчүлөдир театрда азы Улусчу чогаадылга бажыңыга чонумга бараалгадыр дээш белеткенип тур мен.

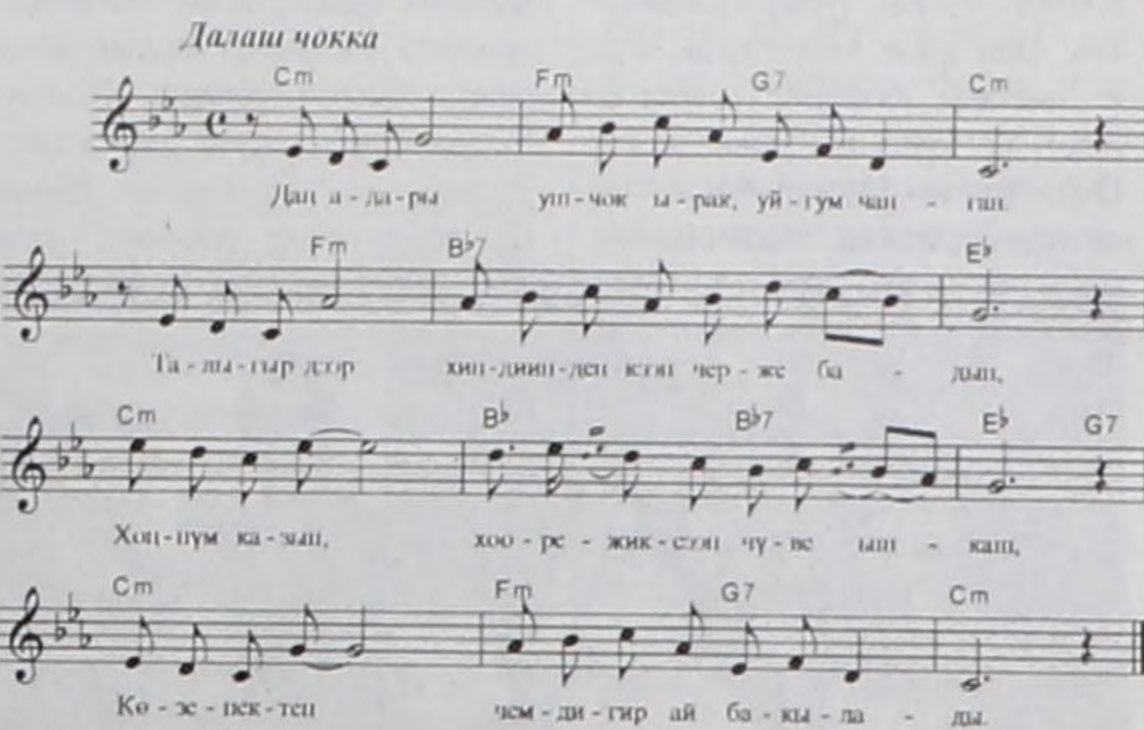
— Чедишкениңерни кү-зедим. Концертиңерни со-нуурган көөр бис — деп, байырлаштым.

Шынап-ла, бо биче сеткилдиг, хүндүлээчел, кайгамчык салым-чаяннын аныяк кижиниң концертин чон күзелди-биле көөр дээрзи чугаажок. Владимир Серенни ада-иези топтуг, мөзү бүдүш-түг кылдыр өстүрүп каан. Ады алгып, хөй чараш ырларнын автору, сурагыг композитор апаргаш-даа, Володянын аажы-чаңы өскерилбээн, чамдык чо-гаадыкчы аныяктар дег, ат-алдардан бажы дескинип, «сылдысталбаан», чону дээш, оларны өөртүп, хей-аът кирип ажилдап чоруур. Ат-алдар, шаңнал-мактал анаа келбес, ол дээрге кызымаккай күш-ажылдың түңнели дээрзин ол эки билер. Буяннын үлө-херек муң катап эглип келир дээр болгай. Владимир Бүрбүевич Серенниң ырлары ам-даа бедик ужугуп, чаңгыланар, улус-чону чоргаарланып, таалап, өөрүүр.

Светлана БАЛЧЫР.

СЕТКИЛИВИС КАТЧЫП ТУРДУ

Сөзү Александр Даржайны. Аялганы Владимир Серенни.

Даң адары ушчок ырак, уйгум чанган.

Талыгыр дээр хиндинден кээп черже бадып, Хөңнүм казып, хөөрежиксээн чүве ышкаш, Көзөнектен чөмдигир ай бакылады.

Удур чүве айтырбайн, ыыт-дааш чок, Улуг тынып, таакпылап олур-ла мен. Сөс-даа чокка хөңнүвүстү билишкен дег, Шөлээн, хостуг, дүвүрел чок кайгаштывыс.

Чөмдигир ай, инек сокпа сөбээ мен-даа Чеже боорул, шылагынып туруптувус— Чааскаанзырал хүлүүндөн кээп боштунганзыг, Сагыжывыс чаңгыс аай бооп катчып турду.

50 ЧЫЛ БОЛГАШ УЖУРАШКАН

Олар 1954 өөредилге чылында, сентябрь 1-де, Чыраа-Бажы эге школазының чанынга шугум чыскаалынга киришкеш, школаның эжини алып, эргинин артап киргеш, парталар артынга олурупкаш, өөренип эгелзэн. Бирги класска оларны эңне баштай хүлзеп алган башкызы Тас-Уруг Бора-Хөөвн Куулар ам 80 ажыг харлыг. Амгы үеде ол Чыраа-Бажы суурда кадык-чагай чурттап орат. Ынчан школаның директору Монгуш Маскырланович Оолчукай, а кажкан бо өөреникчилер школаны доозуп турда, Олег Оспаевич Шириндичи директорлап турган.

1964 чыл. Санныг хүннер, хонуктар, айлар, чылдар саадаар эвес, июнь айда өөредилге чылы доозулган, шылгалдаларны доозукчулар шупту чедишкенин дужаап, бышкан билигнің аттестадын холга алырының байырлыг кезээзин чарлапкан. Ол школа, башкылар-биле байырлажыр сөөлгү кезээ, эртенгичиң «даң хаязын» уткуур хүнү. 1964 чылда 11 класстың 27 өөреникчизи тергин эки өөредилге-биле дооскан. Оларның 15-жи — уруглар, 12-зи — оолдар. Школа доосканының аттестаттарын тыпсып турганы утундурбас байырлыг кезээге башкыларның, ада-иелерниң чагыг-сүмезин, чагай күззешкин-нерин кичизнгейлиг дыңнап алган доозукчулар Тываның болгаш Россияның аңгы-аңгы хоорайларында өөредилге черлеринче тарал өөренип чоруй барган.

Бо доозукчуларның чамдыктарын адап демдеглээри чугула деп санадым. Базыр-Сат Саспый-ович Иргит «Тывакобалыг» комбинатында, ооң соонда ыраккы Кунгуртутга электр-инженерлеп ажылдаан. Ол — амыдыралы, кызымаккай, ажык, чазык кижик. Хараганныг-Дагда кыштакта бир кыжын хой кадарып турумда, школачы Базыр-Сат Иргит аңаа сакманщиктээри-биле келген. Ол — аалга кады барган эштеринге чай-хос бербес, өдөкке бир-ле ажылды кылган турар кайгамчык төл. Ооң алыс төрүттүнген чери — Чыргакы. Кунгуртут суурга ол элзэн үр чурттаан кижик. Докур Очур-оолович Монгуш башкы институтун дооскаш, төрзэн школа-

зынга сан башкызы болуп, күш-ажылчы базымнарын эгелзэн. Ол Току кожунунуң Тоора-Хем школазынга башкылап тургаш, удуртур ажылдарже депшип, СЭЖП-нің Току райкомунга, райкүсхонга килдис эргелекчилеп үр-түн-нелдиг ажылдаан. Ол — «Улус өөредилгезиниң тергини» алдар аттыг, чоннуң хүндүткелин чаалал алган, мөзү-бүдүштүг, үлегерлиг ада, удуртукчу, Тоора-Хем-нің хүндүлүг хамаатызы. Бежен чыл бурунгаар шыктыг-көктүг Чыраа-Бажының ортумак школазын дооскан доозукчуларының аразындан чонунга төлөтпү-биле көскү ажылдап чораан, ам назы-хары дөгүй бергеннерни канчал демдеглевес боор. Долума Демчилдеевна Куулар Чөөн-Хемчик комсомол райкомунга килдис эргелекчилеп, кожуннарга өөредилге килдистеринге үзүктел чок ажылдаан. Ол — күш-ажылдың хоочуну аттың эдилекчизи. Соңгулда Чамыяновна Ондар төрзэн чери Чыргакы-Аксының Хорум-Даг школазынга химия, биология башкызы болуп бараалгаан.

ТР-нің алдарлыг башкызы аттың эдилекчизи Алдыңкыс Ондаревна Куулар Барыын-Хемчик кожунунуң «Дөң-Терезин» совхоз-тун партком секретарынга болгаш суму чагырга даргазынга ажылдап чораан. ТР-нің алдарлыг башкызы аттың эдилекчизи Аңчымаа Очур-ооловна Ооржак, Раиса Ламазановна Монгуш — саңхөө талазы-биле шыырак экономист, Чечекмаа Монгушовна Ооржак — мал эмчизи, Бии-Хем кожунунуң «Хадын» совхозка үр чылдарда үр-түннелдиг ажылдаан.

Бо доозукчуларның аразындан хүрөң дыттыг Борбак-Арыг чурттуг эрлерни адавайн баарга, эпчок алаар. Киим-оол Булугун-ович Кара-Монгуш — зоотехник. Чыргакы, Чыраа-Бажы совхозтарга, Шеминиң көдээ Советиниң даргазынга үр чылдарда ажылдаан. Экер-оол Тевек-оолович Куулар Баян-Талага, Шемиге суму даргалал, хову-трактор бригадазын бригадирлеп, могаг-шылаг чок ажылдап чораан. Минчиир Кыспай-ооловна Монгуш Чыраа-Бажы ортумак школазынга 30 ажыг чыл башкылаан. Ынчан бо доозукчулар өөренип турда,

өөреникчилерни күш-ажылга дайдыктырып кижизидери кол сорулга турган. Олар сүт-бараан фермаларынга инек саар, төрүүр хой коданнарынга сакманщиктээр, чазын картофель олуртур, күзүн ону ажаар, хой кыргыыр дээш, оон-даа өске ажылдарга иделкейлиг киржип турганар. Өөреникчилерниң бүдүрүлге бригадазынга ногаа, картофель өстүрер дээш, чүнү кылбас дээр.

Ниитизи-биле түңнөп чугаалаарга, ол чылдарда Чыраа-Бажы ортумак школазынга 500-600 хире өөреникчилерниң аразындан чурум үрзэн, өөредилгези багай деп чүүл черле турбаанын эки билер мен. Бо доозукчуларның мурнунда баштайгы доозукчуларны демдеглээри артык эвес боор. Дамдын Базыйович Кара-Сал — мал эмчизи, райком секретарылап, совхозтар директорлап, ССРЭ-нің Дээди Советиниң депутатынга сонгуттуруп чораан. Дөрбет-оол Мижит-Доржувич Монгуш — комсомол райкомун секретарылап, Чадаана хоорай Советиниң даргазынга үр чылдарда ажылдаан.

1964 чылда Чыраа-Бажы ортумак школазының 11 класын дооскан өөреникчилери эртем-сургуул дооскаш, ажыл-албанының, өгбүле амыдыралының аайы-биле Тываның аңгы-аңгы булуңнарынче ажылдап чоруй баргылааш, чаңгыс-даа ужуражып көрбзэн. Эдер-оол Мастаевин Күжүгеттин сагыгыр эгелзешкени-биле юбилейлиг 2014 чылдың декабрь айның төнүзүнде Кызыл хоорайга сактыышкын-ужуражыышкынны эрттиргени утундурбас, өөрүнүг болушкуннарның бирээзи болган.

Шынал-ла, 50 чыл эрткенде ужуражырга, кайгамчык солун болбайн канчаар. Кастыктарында хыраалыг ак дүктөр көстүп келген 70 харлыг кырган-авалар, кырган-ачалар. Бо ужуражылга үезинде «өлген кижик дирилген дег» өөрүшкү аңаа болган. Көрүшпзэн арыннарын аңаа көрүп, хөөрөшпзэн ишти-хөңнүн аңаа тө каап чугаалашкан.

Оолак КАРА-САЛ.

Чыраа-Бажы сумузу.

АВАМ, АЧАМ — БАШКЫЛАР

Ачам — Доржу Дорлаевич Ховалыг Бажың-Алаак ортумак школазының бир дугаар эргелекчизи (ам болза директору). Ол 1916 чылдың декабрь 16-да төрүттүнген кижик, ам бодап олурарымга, ачам школа эргелекчилээрде 18 хар безин четпзэн турган-дыр. 1934 чылдың октябрь 1-де 36 өөреникчилиг Чайлаг-Алаак эге школазы ажыттылган.

Ачамның баштайгы өөреникчилери: Долчун Куулар, Сингир-оол Сарыглар, Конгар-оол Монгуш, Номбулаа Монгуш, Коммуна Монгуш, Биче Ооржак, Чажон Монгуш дээш, оон-даа өскелер.

Бажыңывыстың ханазында хоолааш азып каан турган чуркут сактыр мен. Ында 8 хире ак майкаларлыг, кара ырыктааштарлыг эр улус-биле ачам бөмбүк тудуп алган турар. Оларның аразында Дугаржап Дембирелович Хомушкү башкыны таныыр мен. Ачамны хол бөмбүү ойнаарынга аажок ынак чораан дээр. Сөөлүнде суурувустун хол бөмбүүнге чемпионнал чораан ачаларывыска тураскаадып ажы-төлү маргылдаа эрттирген бис. Аңаа олар-биле кады ойнап чораан Шорс Севилбаевич сактып чугаалап турду. 50 чылдар үезинде олар суурдан атыг үнүпкеш, өртээлдерге аытарын солуп чорааш, Кызылга четкеш, чемпионнааш, дедир-ле аыттарын солуп чорааш чанып кээр турган. Ам болза президент шаңналының эдилекчилеридир ийин. Хол бөмбүүнге ачамның кады ойнап чораан эштери: Дугаржап Хомушкү, Энчек-Куулар Ооржак, Кавай-оол Ондар, Седен Куулар, Седеней Ооржак, Соржу Хомушкү. Улуг акым Май-оол Ховалыг ачамның ойнаарын дөзөп алган хире, ол база республика чергелиг маргылдааларга кайгамчык ойнап чораан. Акымны «хол бөмбүүнүң тергини, хааны» деп чону адап чораанынга чоргаарланыр сактыр мен.

Аңнаарынга ол сонугралдыг чораанын база сактыр мен. Чадаанадан бир караа багай орус эжи келир. Хүнезини боор, хайындырган борбак дагаа чуургаларын биске үлөп бээр. Авам оларга хүнезин кылдыр тыва далган тыртып берип олурганын сактыр мен.

Ооң кылбаан ажылы чок — башкы, бухгалтер, садыгжы, көдээ Совет даргазы дээш. Авам бир катап: «Ачаң орайга чедир ажылдаар болгай, келгеш манчыдан чип ал деп чугаала» — дээрге, ооң ажылдаар черинге баргаш, өрзелин эжини ажыдыптарымга, шалада хөй-ле эр кижилер маспактанып олуруп алган, а ачам стол артында туруп алган бир-ле чүве чугаалап турар. Ам бодаарымга, хурал эрттирип турганы ол. Эжини оожум хаапкаш, дедир үнгеш, чада кырынга олуруп алгаш, манап олур мен. Та каш шак үези чүве, удумзурап олурумда, Коммуна Монгуш акый үнүп келгеш, дедир кирерде мени көдүрүп алгаш, киргеш, шалага мени хойунга олуртуп алган. Хурал төнерге, ачам сандай кырынче үнгеш, лампаны өжүр долгааш, көдээ Совет бажыңын кара шооча-биле шоочалап турар. Ол мээң 5-6 хар үези чаш шаамның бир чырык сактыышкыны бооп арткан.

Ачамны «Шын» солунунуң

штаттан дашкаар корреспонденти чораан дээр. херечизи, мээң шыгжап руурум Тыва АССР-нің Д. Советиниң Президиуму 1965 чылдың август 24-түгүн Чарлы-биле «Шын» солунунуң 40 чыл оюн-рыштыр шаңнатканы хүлел бижии бар. Ол чок-кан соонда, «Шын» солун редакциязындан чагаа кел-бнда бижээни, ачамны материалдар биживестей генин айтырып каан бо. Озал-ондакка таварыш чок апарган дээрзин ды-кан соонда, чүге дамчы-ныл деп аажок хараадал-мудаанын авам сактып ч-лаар кижик.

Көдээ Совет дар-турган үезинде, маадыр-алган малчын иелерниң-налдарын тыпсып чор-озал-ондакка таварыш-1967 чылдың май айда, бирги классты доозуп ту-да, хеймер дуңмам 3 хар-турда, ачавыс чок бол-Ававыс чааскаан бисти эк-тен элетпейн, хырывыстан-татайн өстүрүп кагды.

Авам Серин Шадыпа-база башкы чораан. Ада-ч-тун Улуг дайынының эг-турган чылында каттыш-школага башкы салбы-доозуп турда, башкылар-дишпес дээш авамны Э-суурже ажылдадып чору-кан. Ол ынчан чээрби-ле-үези турган. Өөреникчи-ниң кызымаа-даа кончуг, дарындан хүнезинин ал-өөренип турганнар деп-гаалаар кижик. Авам оок-топтут, бөдүүн бүдүштүг, чүве чугаалавас, номчут-рынга сундулуг чораан. «Улус чырыдыышкыны-тергини» деп хөрек дем-нин, Хүндүлелдин демдээ ор-нин эдилекчизи, күш-ажыл-хоочуну. Чайлыг үезинде к-выска чурттап турган «Ш-солунунуң кол редакт-чораан Валерий Севил-евичиниң ада-иези, төрели-болур кырганнарга бар-оларга ном азы солун ном-бээрге, олары аажок амыр-турдулар. Авам чок алаар-школаның коллективи хоо-башкывыс дээш шупту тала-биле дузалашканынга өө-чоруур мен.

Авамның кады төрзэнне-14 кижик турган. Ооң ка-төрзэннери, оларның ак-төлү сайзырап турар Тыва-тың ат-алдарлыг кижиле-болганынга чоргаарлан-арам чок.

Авам, ачамның салгак-

лары база-ла төрзэн Тыва-тың сайзыралынга эвээш-би-даа бол үлүүн киришти-ажылдап чорлар.

«Хол изин, бут изи чанд-баспас» дижири дег, бо-30 ажыг чыл бурунгаар Т-ның чараш булуңу Хөндөр-суурга Валерий Доржу-ович Донгак-биле өг-бү-туткаш, мал эмчилеп, с-бараан фермазынга эр-лекчилеп тургаш, Хөндөр-көдээ Советиниң депутады-ийи чыыш улаштыр сонгут-суму чагыргазының дарга-ның социал политика тала-биле оралакчызынга чед-ажылдааш, хүндүлүг дыш-нылгаже үндүм.

Роза ДОНГА

Тыва хүреш дугайында

АРБАК ОГЛУ

Он тос вектиң төнчүзүнде, чээрби вектиң эгезинде тыва болгаш моол нояннар мөгелер хүрештирер, аъттар чарыштырар улуг найыр-байырларны Моолдун Улаастайга эртирип турган. Кажан эрттирерин баш бурунгаар дугуржуп, чонга дыңнадып, чар тарадыр. Бээзи кожуунун нояны Чымба Куулар аныяндан-на адаан-мөөрейлиг оюннарга дыка ынак чораан. Улаастайга улуг маргылдааларга хүрештирер мөгелерни, чарыштырар аъттарны баштал чедирип турган.

Он тос вектиң төнчүзүнде болган найырга Баян-Таланың кууларлар уктуг Допчу-оол Куулар 500 ажыг мөгениң аразында үш хүн уламчылаан хүрешке шүүлгеш, бараан-биле бажын ажыр шаңнадып, «Хаа мөге» деп ат чедип ап, алдын одагалыг бөрт кедип, ат-алдарлыг чанып келген. Бо «Хаа мөге» мээң кырган-ачамның ачазы. Кончуг-даа улуг-шыырак эр чүве-дир. Чаңгыс-ла аргалыг — удурланыкчызының ийи колдук адаандан алгаш, бөөлдеп-бөөлдеп, черге «чыпшыр шааптар». Моол мөгени шак ынчаар октаарга, бажының тии шимчээн деп бистиң өгбелеривис биске чугаалап берип чорду.

Оон соонда, чээрби вектиң эгезинде, ындыг найырга бо-ла кууларларның Чамбал-оол Куулар шүүлгеш, база-ла шаңал-макталдыг, «Хаа мөге» ттыг чанып келген. Бо мөге — ээң кат-иёмниң төрээн ачазы. 960 чылга чедир бистиң аразыска чурттап, бодунуң Моолга анчаар хүрежи чораанын чугаалап берип чорду.

Хомду (Кобду) дайыны төнген онда, 1915-1916 чылдарда, бо йыр эң сөөлү болган чорду. Хаа хүрешке Баян-Таланың орактар төрөл бөлүк уктуг, акалистиг Күш-ажылдың Маары Ооржак Лопсаңчаптың азы Ооржак Чываажык үлгеш, «Хаа мөге» атты алап алган.

«Хаа мөге» деп атты бо мөгеден өске кандыг-даа гелер эдилеп чорбаан.

Чамбал-Хаа азы Чамбал-Куулардан Арбак оглу саңның дугайында дыңнаан. Ол кырганның чугаазы-е алырга, 1918 чыл үези. аананың Белдир-Шыкка аның тос кожууннарының ыры болуп турган. Барыын уунуң Арбак оглу Лопсаң е аңаа кээп хүрешкен. Бо е дорала аъттыг келген, он буду черде сөөрттүнер и болган. Чамбал-Хаа чанын-еде бергеш, оон-биле мен-ежип тура, бодун деңней-е, Лопсаң мөгениң эми-дужу хире болган. Кончуг-аныяк, күш үезинде эр, үн, чугаакыр.

ртенинде хүреш-даа, эге-а. Эң сөөлүнде Чамбал-Хаа-е биле Арбак оглу Лопсаң

мөге иелээ артып калганнар. Арбак оглу туткан черинден салбас, кончуг-даа күштүг эр болган. Чамбал-Хаа мөгени улуг-даа күш үндүрбейн, октап алган. Найыр соонда Хайдып Үгер-Даа ийи мөгени өргээ-зинче чалап, оларны шайлаткан. Оларның чудуруктарын Үгер-Даа деңештиргеш, Арбак оглунуң чудуруун көргеш, «Кижилерже арнып болбас» — дээш, хүлүмзүрүп каан дээр.

Арбак оглу Лопсаң мөге Моолдун төвү Ургага шүткен деп Владимир Чадамба бижээн. Чамбал-Хаа мөгеден, оон үе-чергези өгбелерден ол дугайында чаңгыс сөс-даа дыңнаваан мен. Арбак оглунуң дугайында тоолзуг чугааларны база дыңнап чордум. Үстүнде бижэним «Хаа мөгелер» үезинде хар-назыны чаа-ла четчип келген Арбак оглу, кым-даа ону Ургага чедирбээнде, канчап чааскаан барып хүрежи чорааны ол.

Бо материалда барымдаалыг фактыларны Владимир Сувакинович Биче-оол менден бижип алгаш, Тываның алдарлыг кижилериниң дугайында дептерге кириер болган. Ону чедир кылбайн, бистен чарлып чорутканы хомуданчыг.

Сарыг-оол САНЧЫ.

Баян-Тала.

БОДУ БИЛЗИН

Тыва чоннуң хумагалыг эртинелери болур тыва хүреш болгаш хөөмей-сыгыттың улуг сайзыралды ап турары өөрүнчүг. Республика, кожууннар-даа чергелиг тыва хүреш маргылдааларын удаа-дараа организаастап турарының шынары бедээн, шииткекчилерниң, чарлакчыларның, мөге салыкчыларының мергежилиниң бедээни көскү апарган. Хоочун-даа, аныяк-даа мөгелерниң күш-дамыр белеткели шынарлыг, спортчу хепсыны, содак-шудаа ылгавыр демдектерлиг, бөрттери, тыва тоннары, идиктери тускай аян-шинчилиг, мөгелерниң тевири чараш, хүреш үезинде мөгелер бөт-бөттарына хүндүткелдиг, езу-чаңчылдарны сагып турары көрүкчүлүг өөрүнчүг

болгаш чоргааранчыг дээрзин демдеглес аргажок.

Моон-биле чергелештир бодумнуң чамдык бодалдарымы илередикседим. Чүл дээрге Тиилелге хүнү май 9-ка, малчыннар Наадымынга база Республика хүнүнге тураскааткан республика чергелиг тыва хүреш маргылдааларына шүүлген мөгелерге спортчу хүндүлүг аттарны тыпсырда, каш катап шүүлген деп санап

төлөптиг мөге Маадыр Монгуш деп санаар мен. Хөй-хөй хүрештерге шүглүп, үжүрлежи келгенин чон эки билер. Хөөредип чугаалаар болза, сурагылыг мөге Аяс Монгуш чеже катап шүүлген болдур, Маадыр Монгуш ынча катап үжүрлешкен. Тыва хүреш федерациязы, янзы-бүрү комиссиялар аразында үзе шиитпирлеп чадап туруп берген чадавас. Бир үениң тергиин мөге оолдары-дыр, ам канчаар!

Мөгелерге хүндүлүг мөге аттарны тыпсыр бүрүн эргени Тываның Баштыңына берген. Бо чүүлүмге Тываның Улустуң чогаалчызы Василий Монгуштуң чечен чугаазында «боду билзин» сөстөрүн кирип, мындыг таварылгада Дарга боду чогуур шиитпирни хүлээп алыр болзунам деп идегеп артым.

Болат ШАРАЙ,
хоочун спортчу.

Кызыл хоорай.

БИЧИИ САЛГАЛ

«Киж болуру — чажын-дан, аът болуру — кулун-дан» деп тыва улустуң үлегер чугаазы бар болгай. Тыва хүрешке оолдарны бичиизинден хандыкшыдар, салым-чаянныг мөгелерни илередир ажыл бистиң республикада багай эвес тургустунган деп бодаар мен. Ону Чөөн-Хемчик кожуунга удаа-дараа эртип турар бичии оолдар аразында тыва хүреш маргылдааларындан эскерип чор мен. Келир үениң шыырак мөгелери бооп болур оолдарның ат-сывы кожуунда үе-чергези мөгелерниң болгаш тыва хүрешке сонургалдыгларның аразында билдингир апарган.

Эрткен чылдың төнчүзүнде тыва хүрешке Чөөн-Хемчик кожуунуң бирги чери дээш маргылдаа болуп эрткен. Бичии мөгелерниң хүрежин дыка-ла сонургал көрдүм. Хүрежинге дыка-ла салым-чаянныг, чараш хүрештиг оолдар бар-дыр. Чадаананың дугаары бир школазының өөреникчизи Энерел Сат, Чыраа-Бажындан Субудай Седип-оол суглар чараш аргаларны көргүзүп хүрештилер. Ол-ла Чадаананың дугаары бир школазындан Херел Саттың девири чараш болду. Боттарының назы-хар болгаш деңзи аайы-биле бөлүктеринге Чыраа-Бажындан Субудай Өлзей-оол, Бажың-Алаактан Эрес Сарыглар, Чадаанадан Чечен-оол Сат дээш, өске-даа бичии мөгелер дидим, кашпагай, янзы-бүрү аргаларны ажыглап хүрежи, шүглүп үндүлөр.

Чөөн-Хемчик кожуунуң республикада ат-сурагылыг, шыырак мөгелериниң төлөптиг салгалы өзүп орар деп чүвени маргылдаа көргүстү.

Дарый-оол КУУЛАР,
спорттуң хоочуну.

А.ХОМУШКУНУҢ тырт-тырган чурууу.

• Медээлер

РЕСПУБЛИКА
ОЛИМПИАДАЗЫ

Январь 15-те Кызыл хоорайның № 2 ортумак школазының баазазынга 2014-2015 өөредилге чылының олимпиадазының регионалдыг чадазы ажыттыгган. Олимпиадага киржири-биле республиканың 1900 өөреникчилери чагыын кириген. Олар 21 эртемнерге күжүн шенежир.

Кызылдың школаларына эрткен олимпиадаларга нийтизи-биле 21623 өөреникчи киришкен, оларның аразындан 8422 киж итилекчилер болган. Кожууннарның школаларына эрткен олимпиадаларга 8378 киж киришкен, түңнелинде 2941 киж итилекчилер болган.

Эрткен 2013-2014 өөредилге чылының республика чергелиг олимпиадазынга Кызыл хоорайның ортумак школалары болгаш лицейлерниң өөреникчилери эки көргүзүлгелерлиг болган. Кожууннардан Бии-Хем болгаш Өвүр кожуун тергиддэн.

Бистиң корр.

ҮЛЕГЕРЛИГ
АНЫЯКТАР

Эрзин кожуунуң Мөрен сумузунда чурттап турар үлегерлиг аныяктарның бирээзи — Радж Бажы-Шулуевич Тангыт.

Ол аныяктар даргазынга ажылдап эгелээш-ле, хөй-ниити ажылдарына киржи эгелээн. Өөнүң ишти — сумунуң ясли-садында башкы. Ол — аажок ырлаар. Аныяк өг-бүлө 1 оолдуг, 2 кыстыг. Олар — сумунуң хөй-ниитичи өг-бүлелериниң бирээзи.

Черле ынчаш аныяктардаа, хоочуннар-даа сумунуң арыг-силиин тудуп, оон де-вискээрин удаа-дараа аштап-арыглаан турар. Хоочуннары-выстың эң улуг назылыглары Ягаан Бадарчы, Мария Чан-чыдай болгаш өскелер-даа аңаа идепкейлиг ажылдап, аныяк-өскенге үлегер-чижээн көргүзүп чоруур.

Сумуда мурнакчы аныяк малчыннар кайы хөй. Оларның аразында Билбаа Доржу, шынап-ла, кодан долдур хойларын, инектерин, өшкүлерин малдап чорууру чоргааранчыг. Орук ара аалынга чеде бээримге, оон чугаакыры-даа, эвилең-ээлдээ-даа аажок болду. Өөнүң ишти — Чойгана эрес-кежээ, оран-шоваа, хүндүлээчел кыс. Олар — 4 урулгарның ынак авазы, ачазы. Кырган-авазы, кырган-ачазы оларга өмөк-дөмөк болуп, чанында дузалажып турарлар. Өгбелериниң малын малдап чоруур кызымаккай, ажылгыр аныяктарның саны көвүдөп турзун. Ынчангаш оларның чоруу чогул, мал-маганы кышты хүрменди ажар-ла болзунам!

Чечек САДИ.

Эрзин кожуун.

Эрткен 2014 чылда тыва литературада бир көскү болушкун Юрий Кюнзегештин «Аас чогаалының кавайындан...» деп номунун чырыкче үнгени болган. Юрий Шойдакович Кюнзегеш тыва чечен чогаалдың хөгжүлдизинге бодунун улуг үлүг-хуузу кириген чогаалчы болгаш редактор. Ол Тываның ном үндүрер черинин кол редактору албандукалга хей чылдар дургузунда ажилдап, тыва чогаалчыларның чогаалдарын чырыкче үндүреринге дорт кирип, оларның барык хей кезинин редактору болгаш, чогаалчыларның чогаалдыкчы шаг-шинээн эки билер чораан. Ынчангаш тыва чогаалчыларның чогаалдыкчы ажылынга, оларның бижээн номнарынга чөптүг үнелелди Юрий Шойдакович берип чораан. «Аас чогаалының кавайындан...» деп номга ооң аңгы-аңгы чылдарда бижээн чүүлдерин чыып кириген. Ынчангаш оларның ниити утказын «Тыва чечен чогаал дугайында бодалдар» деп тодараткан. Юрий Кюнзегештин тыва чечен чогаал дугайында бодалдары чогаалчыларга, чогаал шинчилекчилеринге, тыва чечен чогаал башкыларынга болгаш номчукчуларга ажыктыг, олар тыва чечен чогаалдың эрткен болгаш амгы байдалыга хамаарыштыр боттарының бодалдарын оон ужуктап алыры чугаажок. Чүге дээрге тыва шүлүк болгаш тоожу чогаалдары, тыва дылче очулга, Тываның Чогаалчылар эвилелинин төөгүзү дээш кижинин угаан-сагыжын, бөгүн-даа болза дүвүреди бээр

«АЗАГА – КЫСКАШ, БУРГАНГА – ЧУЛА»

бодалдарны чогаалчы, редактор бодунун бижээн чүүлдеринде арттырып каан.

Тываның Улустун чогаалчызы Юрий Кюнзегештин чогаалдыкчы ажылының, намдарының дугайында чаа чүүлдерни «Шүлүктөрүм ужуктары», «Баштай бижээн чогаалым» деп оон сактышкыннарындан билип алдым. Ында хөктүг-даа чүүлдер бар болду. Тыва Арат Республика ССРЭ-ге каттышкан соонда, Тываның чурттакчыларына совет паспорттар тыпсып эгелээрге, чогаалчы «Тоолай чыл – 1927 чыл, динчээр үе – октябрь 17-ле хире-ле боор деп бодап алгаш, бодуну Юрий деп адаттыгаш, адымны фамилия кылгаш, документиленни ыяк бүрүткээш, паспорт столунга дужаалкан мен... чаа паспортуну сонугурап көрүп олурарымга, 1927 чылдың ноябрь 17-де төрүттүнген апарган чордум...» деп сактып бижээн. Бодун боду Юрий деп адаттыгаш кижини бооп-тур ийин моң, чогаалчымыс. Ада-өгбезинин ат-сывын, ада-иезинин адаан адын алып болза, Кара-Додут Кюнзегеш Шойдакович деп ат-сыптыг болур ужуруг кижини-дир. Октябрь 17-де төрүттүнген мен деп бижип каарга, ону паспорт столунун ажылдакчызы ноябрь 17 кылдыр эдип каалкан, азы соора бижээн-даа чадавас.

Чогаалчымыс бижип, номчурунга бичизинде шору болган-даа болза, авазының Севекчик деп адын номчуп чадап каан кижини бооп-тур. «Се...» деп үжүглөп бар чыда, тула бээр...». Ынчанмай канчаар, тыва дылда «е» деп үн бар эвес. Юрий Шойдаковичинин «Се...» дээш, тулуп турганы чөп де. Оон авазының адын тывалап ылап шын бижипти Сэвекчик болур ужуруг. «Севекчик» деп шын эвес бижээн ужурунда чогаалчымыс улгаткыже чедир авазының адын номчуп чадап чорааны ол. Оон чылдаганы «ң» деп үжүктүн тыва алфавитке тыптып келгени, чүге дээрге орус «ель», «елка» дээн ышкаш сөстөр өске дылдардан ынчан

тыва дылче кирип эгелээнинде. «Үжүглел» дээш тыва дылда өске-даа номнарга, словарьларга тыва сөстөрүн шын эвес бижип кааны-биле «е» деп үжүк биле «э» деп үнүн аразынга амга чедир азып чоруурувус ол.

«Аас чогаалының кавайындан...» деп номда «Тыва шүлүк дугайында бөдүүн бодалдар, эреңгей түңнелдер» деп чүүлдү шүлүк бижип бис дээр кижилер кичээнгейлиг номчуур болза, оларга ажыктыг боор. Бо чүүлдү Юрий Шойдакович хей чылдар бурунгаар бижээн-даа болза, оон ужуруг-утказы бөгүнү дег-дир. Оон утказын тайылбырлап канчаар, дараазында одуругларны авторунун бижэни олчаан кирип каарга, четчир боор. «Сөөлгү үеде солуннарда, «Улуг-Хем» сеткүүлде, ном үндүрер черин парлал турар номнарында-даа, шүлүк чогаалының мындыг хей янзы нарын негелделерин

дээр бижээчилерге берген. Очулдурукчу кижини, хамыктын мурнунда, бодунун төрээн дылын кончуг эки билер, а чогаалын очулдуур деп турары чогаалчының чогаалдыкчы ажылы-биле ханы таньжып алып, оон чогаалдыкчы хөөнү-биле очулдурукчунун чогаалдыкчы сагыш-сеткили дөмейлешкек боор, «Шүлүктү шүлүкчү эвес кижини очулдура албас, прозаны база-ла чогаалчы кижини очулдура дээрзин чогаалдыкчы ажылымын дуржулгазындан билип алган мен. Очулдурукчу дээр-ле езулуг литератор болур ужуруг» деп, ол бижээн.

Тыва чогаалды шинчилээринге хамаарыштыр бодунун көрүжүн Юрий Кюнзегеш «Тоожулал чогаалдарына хамаарыштыр бодалдар» деп чүүлүнде бир янзы илереткен, ону тыва чогаалдың төөгүзүндөн барымдаалар-биле бадыткаан. Чижээлээрге, «Самбукайның

ышкаш бөдүүн номчукчу бес чүүлдер ында хей «1927 чылда ССР улустарының төп ном үнчери («Центриздат»)» деп үжүглелди (уругла эң баштай үжүккө өөдө дептерин) үндүрген. Ону Снин Төп Күүсекчи комите- ном фабриказы 4000 экзе- тиражтыг кылдыр пар- Ол – тыва дылга бүрүнү парлаттыгган ном б- деп одуругларны оон каапкаш, дылым агарып Тыва алфавитти-даа 1927 чогаалды каалкан, эң баш тыва номну-даа 1927 парлап каалкан чүве ышк- моң! А дараазында сөстөр бажымче моңалкан дег б «Тыва» деп номнун эге ар- «Тэндири өндүргени Брю- (Сотпа), Бузыкаев» үжүглелдин авторларын каан». Юрий Шойдакович «Тыва бижикти кымнар гаатканыл?» деп дө- статьязының утказын до биле тайылбырлаваайн. ышкаш бөдүүн номчукчу солун чүүлдерни оон со- номчузун.

Юрий Кюнзегеш «Тоожулал чогаалдарына хамаарыштыр бодалдар» деп чүүлүнде лаларда тыва чечен чогаалды программаны чаартырып, совет идеологиядан хостат тыва улустун болгаш төрөлгөтенин үзөл-бод илереткен чогаалдарны граммага кириерин база налдаан. Оон бо бодалы сө чылдарда боттанып, тыва чогаалдың школа программ чаартып эгелээнин билер. Ону амыдырал негей берген.

Юрий Кюнзегештин «Аас чогаалының кавайындан...» номунче оон аңгы-аңгы чылдар бижээн чүүлдерин кири- Ниилелде өскерлишкыннер чергелештир чогаалчы кы- үзөл-бодалы, чогаалдыкчы а- лы өскерлип чоруурун, ол номчааш, көөр силер.

Шаңгыр-оол СУВ чогаал

«Аас чогаалының кавайындан...» деп номда «Тыва шүлүк дугайында бөдүүн бодалдар, эреңгей түңнелдер» деп чүүлдү шүлүк бижип бис дээр кижилер кичээнгейлиг номчуур болза, оларга ажыктыг боор. Бо чүүлдү Юрий Шойдакович хей чылдар бурунгаар бижээн-даа болза, оон ужуруг-утказы бөгүнү дег-дир.

барымдаалаваан болгаш, уран-чечен шынары куду, идеялиг утказы кыдыра, чевен болгаш амыдыралдан хоорук, тыва чоннун бурунгу этиказынга таарышпас болганындан аныяктарга эстетиктиг салдары чегей чогаалдар хейү-биле көстүп кээп турар. «Азага кыскаш-даа болбас, бурганга чула-даа болбас» чогаалдарны номчааш, хомудавас аргам чок...».

Юрий Шойдакович тыва чогаалчыларның аразындан шыырак очулдурукчуларның бирээзи чораан. Ынчангаш «Очулгалар дугайында бодал» деп чүүлүнге орус болгаш өске-даа дылдардан тыва дылче очулга кылырынга аргасүмени очулдурукчулар бис

чугаазын» баштайгы тыва тоожу чогаалы деп хүлээп көргөнин частырыг деп санап, «ол чогаал хамыкты мурнай тыва дылга парлаттыгган чечен чогаалдың баштайгы очулгазы болур ужуруг деп санап турар мен» деп бижээн. Тыва Арат Республиканың XI чыл ою таварыштыр 1932 чылда үнген «Кинчини чаза шапканы» деп бичии дептерде парлаттыгган чечен чүүлдерни (очерктерни) баштайгы тыва тоожу чогаалдарына Юрий Кюнзегеш хамаарыштырган.

Тыва бижикти чогаатканының төөгүзүн Юрий Шойдакович элээн ханы колтарганы «Тыва бижикти кымнар чогаатканыл?» деп статьязындан илдең. Мен

УРУГЛАРНЫҢ НЕВРОПАТОЛОГ БОЛГАШ ИЖИН-БААР (ГАСТРОЭНТЕРОЛОГ)

ЭМЧИНИН ХҮЛЭЭП АЛЫШКЫНЫ
Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 2 (парк дужунда)
Ажылдаар шактары: 9.00-18.00
Улуг-хүн – дыштаныр хүн
Харылзажыр телефону:
8-923-267-47-29; 8-923-559-93-65.
Эмнээшкын таарышпайн барып болур, эмчи-биле сүмеле-
жир херек.
Лицензия № ЛО -17-01-000184, 2013 чылдың ноябрь 22-де Тыва
Республиканың Кадык камгалал яамызы тыбыскан.
Төлөүлүг үндезинге парлаан.

Ие (өг-бүленин) капиталының

акша-хөреңгизин бажың тударыңга, бажың (чурттаар дача) садып алырыңга ажыглаары-биле чээлини бээр.
Тел. 8-923-389-70-57, 8-923-543-05-47.
КПК «Согласие», шинзыдыл-
га №104 от 13 октября 2011г.
ОГРН 1061901008806
Төлөүлүг үндезинге парлаан.

Республиканың Медицина-профилакти-
төвү Новосибирск хоорайдан психотерапе-
эмчи Е.С. Кизимниң «кодирование» методу-би-
арага болгаш таакпыга чагыртырындан ба-
семириринден эмнээшкынни катап эгелээн
Баш удур бижидилге болгаш немелде медээлерни 8-9
353-06-86, 8-929-317-29-55 телефоннар дамчыштыр билип
болур.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин
күүседип турар А.М. МОНГУШ.
Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы —
2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.
КИЛДИСТЕР: Ниилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05.
Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хей-ниити
амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама,
чарлал килдиз — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-
22) 2-30-69.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.
Тираж 5302. Чагыр 5. Номерни парлагаже дужаганы: график
езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация-
адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республика тала-
биле эргелел «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилер
дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыгган материалдарның авторларының бодалдары редак-
туружу-биле дүүшлейн барып болур. Айыттыгган саннары болгаш өске-даа фактылар
дыннадылары дээш авторлар боттары харылаар.